

Excavacions al camí de la platja dels Cossis (Tarragona). Noves aportacions a la problemàtica funerària del sector nord-oriental de Tàrraco

JOSEP M. MACIAS I SOLÉ

CODEX. Arqueologia i patrimoni

JOAN MENCHON BES

Arqueòleg

PRESENTACIÓ I ENTORN

A l'inici de l'any 1998¹ es va desenvolupar una intervenció arqueològica d'urgència en el camí de la platja dels Cossis de Tarragona. La intervenció consistí en el seguiment de les obres d'urbanització d'un nou carrer emplaçat a la perifèria de la ciutat, en concret en el seu vessant nord-oriental. La pavimentació d'aquest nou vial se sobreposava a les restes arqueològiques sense afectar-les, però donat que l'excavació de les rases d'infraestructura –enllumenat, gas i telecomunicacions– ocasionava la descoberta de restes funeràries associades a una via romana, es va originar la preceptiva intervenció arqueològica desenvolupada segons els criteris i paràmetres establerts pel Servei d'Arqueologia.

La major part de la intervenció arqueològica consistí en l'excavació exclusiva de les rases dels serveis del nou carrer; i la localització d'un mausoleu, emplaçat al bell mig del carrer en construcció, originà l'excavació en extensió del seu espai intern. El Servei d'Arqueologia no considerà oportú l'excavació en extensió de la totalitat de l'àrea ocupada pel nou carrer ni la documentació arqueològica total d'un altre possible mausoleu descobert tangencialment per un dels carrers secundaris. D'aquesta manera tenim un coneixement parcial de l'àrea funerària i, consegüentment, una part indeterminada de la necròpolis i de la via romana resta sota del nou vial.

1. Els treballs arqueològics els ha fet l'empresa CODEX amb la direcció tècnica de l'arqueòleg Joan Josep Menchon. L'excavació a l'interior del mausoleu fou finançada pel Servei d'Arqueologia i en les rases de servei, per l'empresa promotora de les obres d'urbanització. Un primer avanç d'aquests treballs es troba a MENCHON, en premsa.

Figura 1. Plànol general de situació i proposta d'itinerari de la Via Augusta. Planimetria base TEDA 1990.

Els resultats obtinguts permeten afrontar amb una nova perspectiva la problemàtica funerària i viària del vessant nord-oriental de la ciutat de Tàrraco. L'àrea en la qual s'ha intervingut es troba en posició extramurs, aproximadament a uns 550 m del recinte emmurallat, bastit en època tardorepublicana, i de l'amfiteatre. Les possibilitats d'hàbitat urbà en aquest espai es trobaren, segurament, molt condicionades per les característiques de l'orografia. Es tracta d'un espai rocallós amb escassetat de recursos aquífers² i molt condicionat pel pendent natural del terreny que davalla des dels 70 m sobre el nivell del mar –a l'interior de la ciutat–, fins a la platja del Miracle, situada a uns dos-cents cinquanta metres lineals. El camí de la platja dels Cossis es troba, aproximadament, en un punt intermedi entre la ciutat i la punta del Miracle i la seva cota se situa a l'entorn dels 28 m sobre el nivell del mar.

Per aquests motius en aquest sector de la ciutat es va produir una ocupació urbanística periurbana molt menys intensa que la desenvolupada a l'àrea meridional extramurs, delimitada pel port, el tancament emmurallat i la desembocadura del Francolí. Les troballes antigues i les recents intervencions arqueològiques determinen la presència d'espais residencials d'escassa densitat amb una cronologia altimperial i que, un cop s'abandonaren, es van convertir en àrees d'enterraments vinculades a l'accés septentrional de la ciutat: la Via Augusta procedent de Barcino.

Les restes identificades en el camí de la platja dels Cossis han esdevingut d'una

2. Els diversos aqueductes de la ciutat arribaren per la vessant contrària.

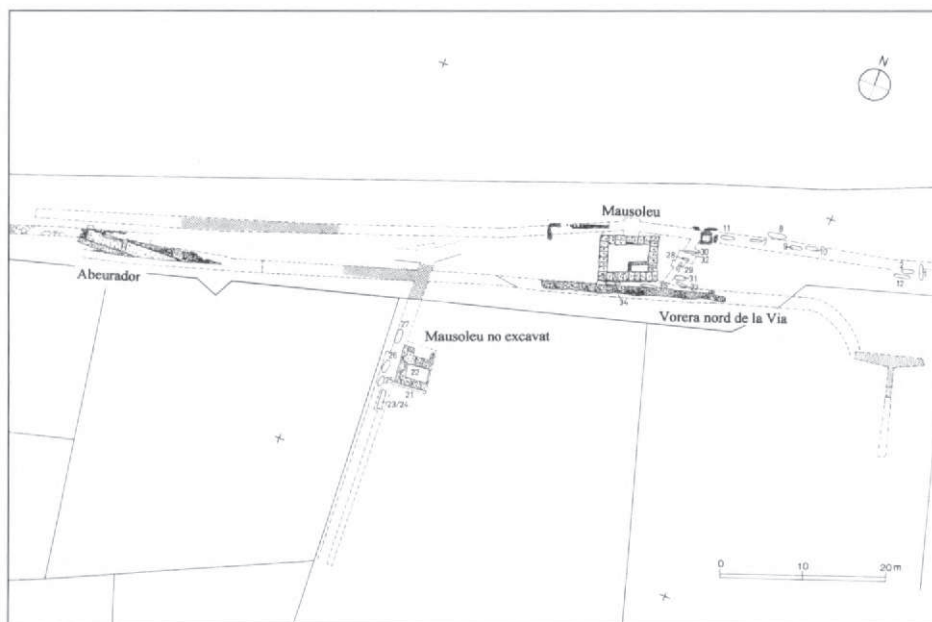

Figura 2. Planta general de les restes. Tramades les zones de via excavades.

gran importància arran de la localització de part d'una via romana, a l'entorn de la qual s'ordenen dos edificis funeraris i un grup d'enterraments. La presència d'aquesta via i la relació que permet establir amb l'actual carrer de Robert d'Aguiló permet identificar un dels accessos principals a la ciutat des del costat septentrional.

LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA I ELS ANTECEDENTS ARQUEOLÒGICS

La documentació planimètrica antiga i actual permet apreciar clarament la continuïtat de traçat entre el camí de la platja dels Cossis i l'actual carrer de Robert d'Aguiló. El carrer de Robert d'Aguiló antigament es deia camí dels Fortins, camí vell de la Rabassada i, segons Eduard Serres també anomenat *carretera de Barcelona o via Augusta* (Serres, 1978: 154). Aquest fet reflectia fins ara la possibilitat que el vial contemporani fos una reminiscència de la via romana. A més, la documentació d'una àrea funerària des de l'època augustal refermava aquesta vinculació teòrica que, amb les troballes recents, acaba de confirmar-se.

Una de les notícies del segle XIX sobre la zona es refereix a l'aparició de restes arqueològiques a l'entorn de l'antiga plaça d'Armes: una incineració en urna de bronze (Hernández, 1876: 7 i Morera, 1892: 142).

La urbanització contemporània del carrer de Robert d'Aguiló ha causat la des-

coberta de nombroses restes arqueològiques, tant de tipus arquitectònic com funerari, que no sempre han gaudit d'una documentació arqueològica satisfactòria atesa l'època en què es van produir. Entre els anys 1931 i 1946, i en una finca que ocupa els solars 43 a 51 del carrer de Robert d'Aguiló, es documentaren una sèrie d'enterraments i estructures arquitectòniques de difícil interpretació. Serra i Vilaró i Eduard Serres recuperaren una incineració en urna de vidre (Serres, 1978: 155).

Més endavant, anys 1978 i 1979, es descobriren nous enterraments –incineració en urnes i inhumacions en teules– arran de la renovació del clavegueram urbà (Serres, 1978). Altres troballes puntuals indiquen la localització d'enterraments en incineració (enfrent els solars núm. 32 i 36) més altres en inhumació, estructures arquitectòniques i sarcòfags (enfrent els solars núm. 43 i 44). A partir d'aquestes dades Serres va arribar a la conclusió que la via romana no transcorria exactament pel traçat actual del carrer donat que al seu interior es van documentar enterraments. Creia que la via passa més al sud o en l'indret on es troba la via del tren (Serres, 1978).

Les troballes efectuades per E. Serres es poden enllaçar amb descobertes d'època anterior. Un dels sarcòfags recuperats ja havia estat descrit per B. Hernández (Hernández i Morera, 1892). Entre les restes més importants que van aparèixer en el curs d'aquesta actuació destaquem un conjunt de sarcòfags de pedra que E. Serres descriu: «Aquí aparecieron agrupados, los sarcófagos de piedra de manera que delimitaban y cercaban un espacio cuadrangular; tres de cuyos lados los formaban sarcófagos y el cuarto una pared de piedra de aparejo irregular. La parte inferior, o suelo, de este espacio era de mortero aplicado sobre la roca. Por otra parte estos sarcófagos, todo el grupo, estaban rodeados de un murete como si se hubiera querido separar-los, o delimitarlos, de la restante necrópolis» (Serres, 1978). A la resta del carrer es van trobar també enterraments en *tegulae* i restes de murs. A més Serres va identificar, en els números 29 a 41 del carrer de Robert d'Aguiló, les finques en les quals B. Hernández esmentava haver trobat «con mucha frecuencia paredones, acueductos y otras ruinas de la época romana y recogido entre ellas, algunas lápidas sepulcrales y tapaderas de cinerarios, con inscripciones» (Hernández i Morera, 1892; Serres, 1978).

Més endavant, l'edificació d'un immoble en el solar 38 va generar que es fessin les primeres campanyes arqueològiques entre els anys 1982 i 1984. Fou la primera excavació arqueològica en extensió en aquest carrer i es van descobrir les restes d'una vil·la suburbana edificada entre el canvi d'era i l'època tiberiana i amb una segona fase constructiva situada entre el darrer quart del segle I i el primer quart del segle II dC (Arbela, 1985: 97 s.). Juntament amb aquestes restes es localitzaren un grup d'enterraments –incineracions i inhumacions– situats en època altimperial.

L'excavació arqueològica efectuada per Codex l'any 1997 en els solars núm. 32 i 34 va documentar les restes d'un dipòsit d'època altimperial i la implantació d'un seguit d'enterraments. La troballa més antiga consistí en una incineració datable dins del segle II dC i, pertanyents a una època posterior, una sèrie d'inhumacions en fossa i en taüt de fusta sense una cronologia clara però que es poden situar aproximadament entre els segles II i III dC. Altres enterraments poden situar-se en un mo-

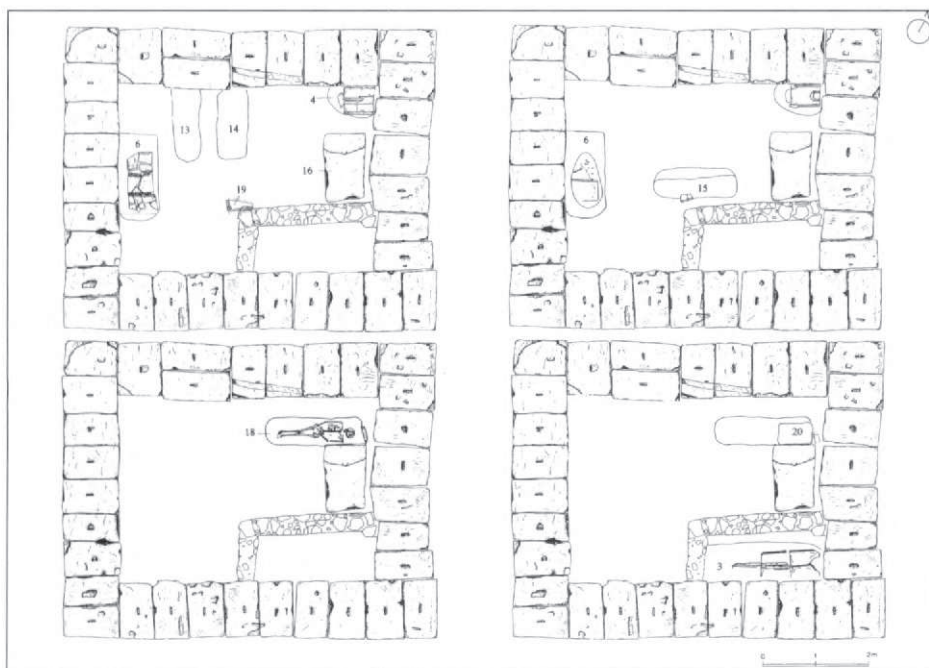

Figura 3. Procés d'excavació a l'interior del Mausoleu.

ment posterior –segles III i IV dC– atesa la documentació de contenidors amfòrics (Africana I o Keay 3) i coberta de tègules (Codex, 1997).

A l'extrem superior de la Via Augusta s'han documentat un grup d'enterraments situats en una zona on cal emplaçar la continuació natural del carrer de Robert d'Aguiló. En el costat meridional del vial coneixem dues inhumacions documentades l'any 1956 en el solar núm. 14-18 i aleshores datades en el segle II dC (Sánchez Real, 1965: 55-57). L'any 1986 es localitzaren dues inhumacions més en el solar núm. 35 del mateix vial (Agraz i Dupré, 1990). Pel que fa al costat septentrional del carrer, la troballa més destacable es va efectuar en els jardins de la residència de jubilats Mare de Déu de la Mercè i consistí en uns dipòsits de grans dimensions construïts en *opus caementicium* i amb revestiment intern d'*opus signinum* (Bermúdez, 1993).

Finalment, la troballa significativa més propera al camí de la platja dels Cossis és l'anomenada villa del Mosaic. Amb aquest nom es coneix la villa romana descoberta i destruïda parcialment pel traçat del ferrocarril durant l'any 1864. Aquest fet fou descrit per l'abnegat Hernández Sanahuja (1892, 2, 142-143) que, posteriorment, va examinar part de les restes no destruïdes situades en el tall nord de la via (Hernández, 1876, 4-12). Destaca una estança identificada com un *oecus* i pavimentada amb un mosaic amb representacions alegòriques de les quatre estacions i

amb un bany central igualment decorat amb un mosaic de motius geomètrics. D'aquestes restes només ens ha arribat la representació de l'hivern, motiu que ha estat estudiat per la doctora Rosario Navarro i datat a mitjan segle III dC (Navarro, 1979, vol. II, 259-263, núm. 62).

LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES

La via romana ha estat documentada en tres punts diferents tot definint un tram conservat de 95 m lineals. Si bé en cap dels tres llocs no s'ha pogut treballar en extensió ni s'ha efectuat un tall transversal complet de la via, la conjunció de totes les dades i la presència de dos mausoleus a ambdós costats del vial permet definir aproximadament una amplada mínima de 6 m. La longitud conservada mostra com la via presenta un tram orientat en sentit W-E que gira suaument fins a enfilarse amb l'actual carrer de Robert d'Aguiló. Ha destacat la documentació de la vorera septentrional documentada en un tram de 22 metres i situada just davant del mausoleu meridional. El desmuntatge de la vorera permeté apreciar que es tractava d'una obra irregular de pedres i morter de calç amb un gruix variable que oscil·lava entre els 50 i 80 cm. La part superior es trobava rematada i allisada mitjançant una capa de bocins petits de

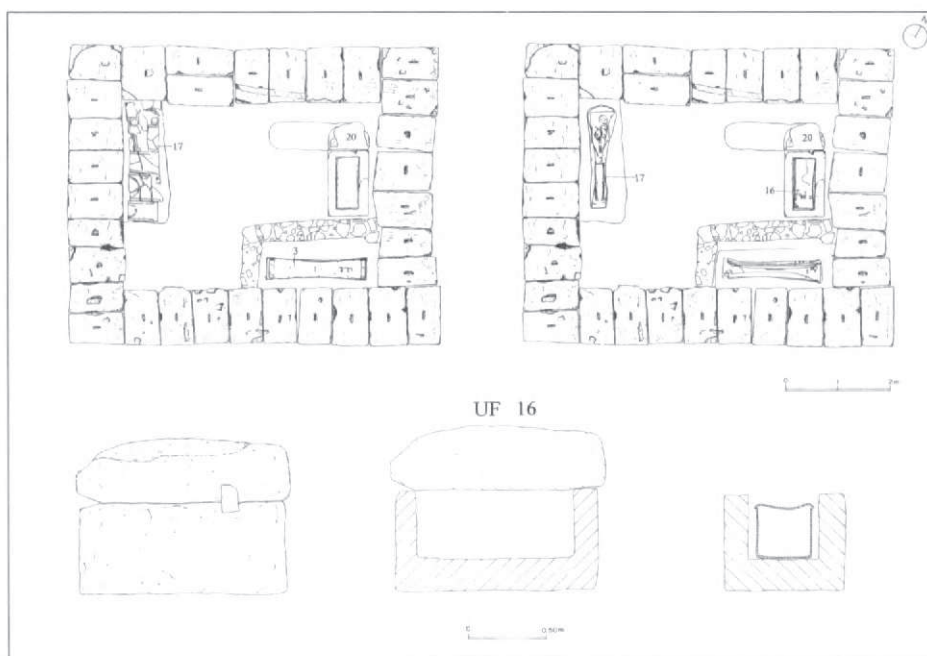

Figura 4. Procés d'excavació a l'interior del Mausoleu. Detall de l'enterrament UF 16.

pedra del tipus Mèdol. Destaca igualment un remarcad de pedres vermelles efectuat enfront del teòric accés al recinte funerari del mausoleu septentrional.

Just al costat meridional de la via i a l'extrem occidental de l'àrea delimitada ha aparegut un dipòsit impermeabilitzat amb *opus signinum* i disposat paral·lelament al sentit de la via. Per les limitacions de la intervenció i el nivell de conservació no s'ha documentat el sistema d'alimentació. La seva planta allargada i la connexió amb les estructures de la via porta a creure que aquest dipòsit fou un abeurador emplaçat poc abans d'arribar a la ciutat. Recorda, per la forma i la funcionalitat, una altra estructura hidràulica documentada en la província de Múrcia i relacionada igualment amb un vial (Berrocal, 1999).

L'execució d'un sondeig ha permès apreciar com el traçat de la via fou precedit per la realització d'una rasa –en forma d'U– efectuada exclusivament en el terreny natural i amb més d'1 m de fondària. El seu interior fou reomplert per capes alternes entre 10 i 20 cm de gruix i compostes per diferents materials. Així s'han extret diverses capes d'arena compactada, arena i còdols, pedra i arena, picassó de pedra fòssilífera tipus Mèdol juntament amb arena, pedres i calç. Tots aquests materials es disposaren fins a reomplir la rasa i, a banda i banda de la via, s'ha trobat una filera de pedres de mida mitjana i sense regularitzar fent de límit lateral de la preparació de la via. Malauradament, l'escassetat dels materials ceràmics ha estat una constant en aquesta seqüència estratigràfica i no aporten dades cronològiques precises per a la datació de la via.

A banda i banda de la via s'han documentat una sèrie d'enterraments amb uns trets que, per la parcialitat de l'excavació arqueològica, no permeten efectuar globalitzacions dels costums funeraris d'aquesta àrea de la ciutat. D'altra banda, l'escassetat de les restes ceràmiques impedeix observar diferències cronològiques entre els diferents hàbits constatats.

Quant a les restes funeràries, predominen els enterraments en sentit W-E respecte a les inhumacions disposades en sentit N-S. Al nord de la via s'han documentat més enterraments pel fet que es tracta de l'àrea amb una afectació urbanística més gran i en destaca la presència d'un mausoleu inclòs dins d'un recinte funerari adossat a la vorera.

Aquest edifici funerari ens ha arribat exclusivament en el nivell de fonamentació i no ha conservat evidències del podi, accessos, pavimentacions, etc. Les evidències documentades només permeten afirmar que es tracta d'un model de planta rectangular bastit amb carreus de pedra de tipus Mèdol. Aparentment, la planta és més pròxima a un model de temple que no a una torre funerària. Les seves dimensions exteriors són de $7 \times 5,75$ m i, a l'interior, de $4,85 \times 3,5$ m. L'estratigrafia constructiva no ha aportat dades materials que indiquin la data d'edificació i ens mostren com, prèviament al bastiment del mausoleu, es va executar una rasa de fonamentació en els nivells geològics, dins la qual s'abocà un rebliment *a sacco* de morter de calç que constituí la base del fonament dels carreus. Els carreus es disposaren de través i mostren encoixinats molt bastos als costats menors i tots tenen encaixos per a la seva estiba amb grípies.

El mausoleu es trobava emplaçat dins d'un recinte delimitat per un mur que conserva les escasses restes del sòcol de pedres irregulars mitjanets lligades amb argila. El recinte fúnebre confrontava amb la via i tenia una àrea interna aproximada de 126 m². A l'angle nord-oriental d'aquest peribol es va localitzar un petit dipòsit d'*opus caementicium* pavimentat en *opus signinum* i amb mitges canyes en els carregaments.

L'interior d'aquest recinte funerari ha estat objecte d'una excavació íntegra i això ha permès la documentació d'11 inhumacions i una incineració, més vuit inhumacions disposades dins del recinte que l'envolta. Mentre que els enterraments del mausoleu constitueixen una xifra definitiva cal recordar que la parcialitat de l'excavació fa que el nombre d'enterraments dins del recinte funerari sigui indeterminat. A més, la densitat de les inhumacions documentades a l'angle sud-occidental de recinte indica, hipotèticament, la presència d'un nombre molt superior d'enterraments.

La disposició de les unitats funeràries (a partir d'ara UF) conservades a l'interior del mausoleu mostra diverses superposicions i una ordenació aleatòria condicionada per l'orientació de les estructures arquitectòniques i l'espai disponible en el moment de la sepultura. En destaca la reutilització contínua del mausoleu, posada de manifest amb l'afectació i sobreposició estratigràfica dels diferents enterraments.

La UF 3 és un individu adult disposat en decúbit supí a l'interior d'un taüt de plom cobert per *tegulae* a doble vessant. L'enterrament es trobava encaixonat per un mur en angle fet de pedres irregulars amb argila i per dos dels fonaments del mausoleu. Es tracta d'un enterrament posterior a les UF 5, 15 i 19 i que, com a dipòsit funerari, disposava d'una ampolla de vidre similar al tipus Isings 52 i una llàntia del tipus Dr. 20. L'enterrament UF 4 correspon a un infant cobert de *tegulae* a doble vessant i amb un braçalet de bronze com a aixovar. La tomba és posterior a les UF 18 i 20. La UF 5 és un enterrament infantil en fossa simple i amb una ampolleta de vidre com a dipòsit funerari. La tomba UF 6 correspon a un altre enterrament infantil disposat en aquest cas a l'interior d'un taüt de fusta cobert per teules disposades horitzontalment. És un enterrament posterior a la UF 17. Les UF 13 i 14 corresponen a presumptes enterraments en fossa que no han conservat restes de la inhumació. Ambdues es troben en una cota superior i podrien haver estat afectades per antigues remocions. La UF 15 també és una altra inhumació en fossa sense restes òssies a l'interior.

L'enterrament número 16 és el més rellevant de tots els identificats a l'interior del mausoleu. Tal vegada podria ser, per la seva situació i disposició estratigràfica un dels primers a efectuar-se. Es tracta d'una inhumació infantil en taüt de plom i dintre d'un sarcòfag de pedra del tipus Mèdol. El sarcòfag es trobava al costat d'un dels murs i en l'eix longitudinal del mausoleu i segellat amb dues grapes de plom que unien la coberta amb la caixa. A l'interior del taüt es van recuperar, junt amb l'esquelet, abundants evidències de l'aixovar i el dipòsit funerari.³

3. Tot aquest material encara es troba pendent de restauració. Consta d'un braçalet de bronze, dos botons, un collar, un gat en miniatura de pasta vítria, un nino d'ivori, una moneda foradada, un ganivet amb mànec

La UF 17 responia a un enterrament adult reposat en un taüt de plom –sense tapa– i amb una coberta de tègules posades horitzontalment. Al seu interior es recuperà una llàntia Dr. 20 i una moneda. L'enterrament UF 18 pertanyia a un adolescent conservat a l'interior d'un taüt de fusta. Disposava d'una moneda com a dipòsit funerari. L'única incineració –UF 19– era posterior a la UF 15 i s'havia conservat en contenidor de *tegulae* en sigma. La inhumació UF 20 pertanyia a un nadó dipositat en una fossa protegida amb llosa pètria.

Els vuit enterraments documentats fora el mausoleu i dins del recinte que l'emmarca presenten una orientació majoritària en sentit W-E. És a dir, una orientació paral·lela al sentit de la via propera. Al peu de la presumpta façana principal es trobaren dues inhumacions entre la vorera i el fonament meridional del mausoleu, més un altre de desplaçat a l'angle sud-oriental del recinte funerari. Els enterraments situats davant la façana estava coberta amb *tegulae* en sigma i bocins d'àmfora. La UF 34 disposava de teules i d'un fragment d'àmfora Keay 4 com a contenidor.⁴ Per sobre de la coberta s'ha excavat un farciment que contenia exemplars de la forma O. III-267 i O. III-270, Lamb. 9 i O. I-261 en ceràmica de cuina africana i, finalment, una llàntia del tipus Dr. 11. Fora del contenidor, restes d'una capsa de fusta i metall guardant dos flascons de vidre similars al tipus Isings 51. I per sota la coberta altres dos dipòsits funeraris. A l'alçada del pubis una moneda ibèrica i una campaneta de bronze. En un altre punt es recuperà una moneda de bronze i una petita gerreta en ceràmica comuna.

La UF 35 tenia una llàntia Dr. 20 als peus de la fossa i una olleta autòctona –imitació Hayes 131–sobre la cama esquerra. Més a l'est es trobà la UF 33, una inhumació adulta en fossa amb coberta de tègules i ímbrex a doble vessant. Com a dipòsit funerari es documentà una llàntia Dr. 20. Al nord de la UF 33 s'han identificat altres cinc inhumacions adultes. Les UF 28, 29,⁵ 30 i 31⁶ es dipositaren en fossa i a l'interior d'un taüt de fusta. Una cinquena s'encabí en una àmfora i no fou excavada (UF 32).

L'est del recinte funerari i al nord de la via l'excavació d'una rasa de serveis va permetre la documentació de vuit enterraments més, amb una orientació predominant paral·lela al sentit de la via. La parcialitat de les dades i l'absència d'una excavació més àmplia no permeten efectuar valoracions de tipus topogràfic.

Les cinc inhumacions més properes al períbol s'encabiren en taüts de fusta i dins d'una fossa coberta amb *tegulae* disposades horitzontalment o a doble vessant. La UF 7 era un enterrament adult amb una ampolla de vidre –Isings 82a– com a dipòsit funerari. L'enterrament UF 8 presentava un tub de libacions lateral fet d'ímbrex i tenia un dipòsit funerari compost d'una ampolla de vidre –Isings 89– més un bol

d'os, una ampolla de vidre –similar Isings 82–, un objecte d'ivori encara no identificat i restes de fibres tèxtils. Igualment, el material numismàtic obtingut en tots els enterraments també resta pendent de restauració.

4. Per sobre de la coberta s'ha excavat un farciment que contenia exemplars de la forma O. III-267 i O. III-279, Lamb. 9 i O. I-261 en ceràmica de cuina africana i un fragment de llàntia.

5. En el farciment de la fossa s'ha recuperat un fragment de tapadora del tipus Ostia I-261.

6. En el farciment de la fossa s'ha recuperat un fragment de tapadora del tipus Ostia II-302.

de Terra Sigillata Hispànica (Ritterling 8). Destaquen, per sobre del crani, restes d'una capa de calç que es va estendre per sobre la mortalla. Les UF 9 i 10 corresponien a enterraments infantils i, la primera, contenia un *guttus* en TSA/A (forma Lamb. 16/Hayes 121).⁷ La UF 11 era una inhumació adulta que, sobre el cap, tenia una complexa estructura de libació formada per dos ímbrexs encarats formant un tub i encabits en dues tègules en sigma. Tot això formava part d'una estructura tumulària coetània de morter de calç i pedra. Com a dipòsit funerari, una ampolla de vidre –Isings 82 a– al costat del cap.

Més a l'est s'han identificat tres enterraments més. La UF 1 correspon a un enterrament adult en fossa i disposat possiblement sobre baiards que recolzaven en un llit de *tegulae* posades planes. La fossa presentava una coberta plana integrada per tègules. La UF 2 era un altre individu adult en fossa i coberta de *tegulae* a doble vessant. La tomba presentava una canalització d'ímbrex com a tub de libacions. El darrer enterrament –UF 12– s'havia dipositat en un taüt de fusta i dins d'una fossa amb coberta plana de *tegulae*. L'esquelet havia estat recobert per una capa de calç i, com a aixovar, s'ha trobat una agulla d'os prop del cap.

Al costat meridional de la via romana una altra rasa de serveis ha permès localitzar set UF més i part d'un possible mausoleu que, pel fet que no es trobava afectat per les obres d'urbanització, no fou excavat ni delimitat íntegrament. La part descoberta mostra una estructura indeterminada d'*opus caementicium* fonamentada a sac en l'estratigrafia prèvia. Prop del mausoleu s'han documentat dues inhumacions tampoc excavades (UF 21 i 22). Destaca el fet que aquestes dues inhumacions, com les altres quatre, tenen una orientació N-S. Hi ha, per tant, una clara diferència en l'orientació funerària predominant respecte de la de l'altre costat de la via. Amb les dades actuals no podem determinar si aquesta diferència té una explicació de tipus ritual o cronològic. D'altra banda, també hi podria haver condicionants topogràfics derivats de la presència del segon mausoleu o d'un hipotètic camí secundari.

Quant a la descripció dels enterraments destaca la sobreposició entre les UF 23 i 24. La més moderna –UF 23– era un enterrament adult en fossa i dins d'un taüt de fusta. Com a dipòsit funerari una gerra de ceràmica comuna. L'enterrament inferior també pertanyia a un individu adult amb una cinta de fil d'or al cap i un ungüentari de vidre –similar Isings 14– al costat del cap i un altre recipient als peus. La UF 25 corresponia a un enterrament infantil amb coberta de *tegulae* en sigma; la UF 26, a un individu adult dins taüt de fusta i el darrer, UF 27, a una altra inhumació adulta dins d'un taüt guardat en una cista de lloses.

7. Una peça de característiques similars i entesa com un alimentador de llànties fou localitzat en un enterrament de la necròpolis de la Boatella (SORIANO, 1989: fig. 4.1).

LA PERIFÈRIA NORD-ORIENTAL DE TÀRRACO: EVOLUCIÓ HISTÒRICA I CANVIS FUNCIONALS

La localització d'un tram de via romana confirma la suposició establerta en les darreres dècades a partir de la presència d'evidències funeràries. Aquest eix viari fou resseguit aproximadament en èpoques històriques posteriors –amb el camí dels Fortins i el camí de la platja dels Cossis– i condicionà les orientacions de la urbanització contemporània –c/ de Robert d'Aguiló. Aquest fet amplia el nostre coneixement sobre els eixos viaris extramurs situats en el vessant nord-oriental del turó sobre el qual va sorgir la ciutat de Tàrraco. Les dades disponibles estableixen una clara diferenciació respecte de l'antiga via republicana d'accés a la ciutat. L'actual camí de la Cuixa pot considerar-se una reminiscència d'aquest vial que ha de conduir cap a la porta romana construïda durant la segona meitat del segle II aC al costat de la torre de Minerva.

Totes les evidències constructives i funeràries documentades en la zona del carrer de Robert d'Aguiló i en el camí de la platja dels Cossis se situen a partir d'època augustal i estableixen d'una manera clara que són coetànies amb les dades conegudes a l'altre extrem de la ciutat. La reforma viària efectuada per August es troba ben representada a Tarragona mitjançant el miliari trobat a la ciutat i datat entre els anys 12 i 6 aC (RIT. 934, Alföldy, 1975). D'altra banda, recents excavacions efectuades per CODEX en la zona extramurs de ponent posen de manifest el traçat de nous eixos viaris en època augustal (Macias i Puche 1997 i Adserias i altres, en premsa). A més, sembla ser que en aquest moment es procedí a la formació del fòrum de la ciutat tal com ens ha arribat conservat (Ruiz de Arbulo, 1990).

El tram de via situat en la vessant nord-oriental pot correspondre a la ramificació de la via Augusta que es dirigeix –procedent de *Barcino*– cap a la porta actualment conservada al costat de la façana meridional del Circ (Dupré i altres, 1988: 65); o bé es tracta d'una ramificació paral·lela que devia facilitar la urbanització dels hàbitats compresos entre la via principal i la línia de costa. Respecte a aquestes dues possibilitats cal recordar que el Taller-Escola d'Arqueologia de Tarragona (TED'A, 1987: 181-183, TED'A, 1989: 123 s.) i Joan Vianney Arbeloa (1987: 161) proposaven que l'actual carrer de la Via Augusta seguia aproximadament el traçat de la via romana.

En la nostra opinió aquest aspecte costa de confirmar per l'orografia actual, i les evidències que aportem fan pensar que el tram de via del camí dels Cossis correspon realment al tram de la ramificació de la via Augusta procedent de *Barcino*. És a dir, es devia tractar de l'accés principal a aquesta part de la ciutat. Això no treu que es mantingués en ús el vial tardorepublicà que, a través de la porta annexa a la torre de Minerva, conduïa al recinte oficial del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

Els antecedents descrits anteriorment mostren una clara concentració de troballes a l'entorn del carrer de Robert d'Aguiló, i les escasses que hi ha a l'entorn del carrer de la Via Augusta es produeixen sempre en la banda de mar i prop de la continuació teòrica del carrer suara esmentat. Per altra banda, al nord de la N-340 no-

més coneixem les restes hidràuliques sense evidències funeràries. Aquest fet porta a creure que l'eix viari romà, resseguit aproximadament pel carrer de Robert d'Aguiló i pel camí de la platja dels Cossis, pertany realment a la ramificació de la Via Augusta romana que es devia separar del vial tardorepublicà per dirigir-se a l'extrem oriental del Circ. Hipotèticament, un altre vial podia resseguir la costa fins a dirigir-se al port i devia originar una petita àrea funerària posteriorment colgada amb l'edificació de l'amfiteatre a inicis del s. II dC.⁸

L'anàlisi de la planimetria antiga mostra l'existència i la perdurabilitat d'un camí que enllaça amb el de la platja dels Cossis i sobre el qual després es va urbanitzar posteriorment el carrer de Robert d'Aguiló. Aquest vial és anterior al traçat del camí que posteriorment dona lloc a la N-340, el qual no es va construir fins a l'inici del segle XVIII. La crònica, recuperada per Juan Salvat i Bové, dels fets derivats de la visita reial de Carles IV a Tarragona estableix una datació *post quem* per al camí que originà la carretera N-340 i mostra com, en aquesta època, s'accedia a aquesta part de la ciutat des del camí resseguit posteriorment pel carrer de Robert d'Aguiló (Salvat i Bové 1961, Sánchez Real 1995).

La visita reial va propiciar la demolició del baluard de Sant Carles per tal d'obtenir un nou accés oriental de la ciutat –porta de Sant Carles– i per atorgar més amplitud al carrer que avui és la Rambla Vella. Aquell any el governador de Tarragona comunicà a l'Ajuntament la necessitat de condicionar els accessos a la ciutat i l'Ajuntament va respondre el següent: «y por la parte de fuera de la muralla,... se construiria con toda la posible rectitud la carretera que tantos años hace se tienen proyectada des del piso de la puerta hasta encontrar el punto de la otra carretera principal.... con lo que se evitaría el paso por la penosa y muy derecha subida que tiene la carretera actual, que no es posible allanarla por la situación local del terreno». L'Ajuntament, evidentment, no va complir els terminis previstos i no va acabar la nova carretera a temps, per la qual cosa va haver-se de condicionar la carretera de l'interior –camí de la Cuixa–, es va fer servir com a entrada la porta de Sant Antoni i es traçà un camí al peu de la muralla –a l'interior del perímetre defensiu modern– per tal d'entrar després a la ciutat per la porta de Sant Carles.

Aquestes reformes poden apreciar-se, malgrat la diversitat pròpia de la cartografia antiga, en diferents plànols. El camí de la platja dels Cossis consta en el plànol del 1643 conservat a la Biblioteca Nacional de París (Gabriel & Hernández, 1989: 245-252), s'observa en el volum XXIV de l'*España Sagrada* del P. Flórez (Flórez, 1769) i en la planxa XLVII del *Voyage* d'Alexandre de Laborde (Laborde, 1806). També es pot veure al plànol del setge de Tarragona de 1644 (Pontault). En canvi, la representació del que després seria la carretera de Barcelona (N 340) no es veu fins al segle XIX, en el plànol de Tarragona de 1847 (Aresté, 1982).

La urbanització d'aquesta àrea a partir d'època augusta propicià, com en altres parts de la perifèria urbana, l'aparició d'espais residencials extramurs documentats

8. A més de les nombroses troballes que s'han fet en aquest entorn, són significatius els enterraments descoberts en la zona de l'amfiteatre (TED'A, 1987: 187, 1990: 85 s.; BELTRÁN I BELTRÁN, 1991: 98).

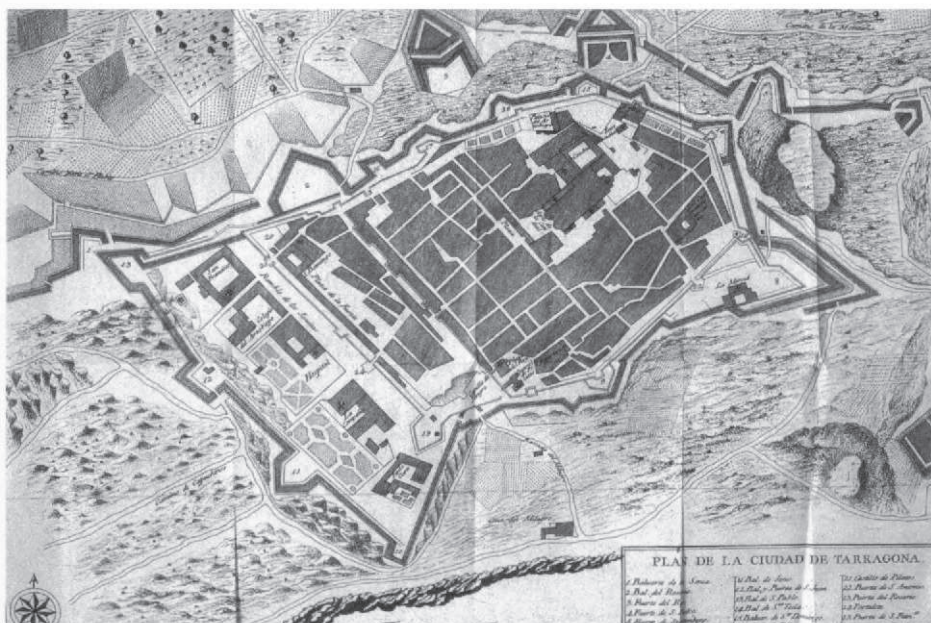

Figura 5. Plànol de la ciutat del P. Flórez (1769). Anterior a la construcció de l'actual Via Augusta.

en els antecedents descrits. Actualment desconeixem, per la parcialitat de les dades, la intensitat i l'ordenació viària d'aquesta zona suburbana, així com les pautes generals de desenvolupament i evolució històrica. Tot sembla apuntar que la vila documentada en el Pont d'Armes per part de B. Hernández podria ser la residència suburbana més allunyada d'aquesta part de la ciutat, atès que, més al nord-est, l'orografia no propicia l'assentament d'habitatges i les delimitacions efectuades recentment en aquesta àrea no han documentat restes arquitectòniques.

De ser així es demostra com, fins i tot en època contemporània, hi ha hagut una urbanització diferenciada que, a grans trets, reproduceix el que va succeir durant l'etapa romana. La urbanització del carrer de Robert d'Aguiló afectà espais residencials romans. Gairebé trenta anys més tard, la urbanització del Camí dels Cossis –més allunyada de la ciutat– ha afectat una zona no urbanitzada durant l'etapa romana però que conservava vestigis de la ramificació de la Via Augusta així com evidències funeràries disposades a ambdós costats.

Les dades ara obtingudes complementen la topografia funerària d'aquesta part de la ciutat. La cronologia que ens aporten els dipòsits funeraris –entre els segles II i III dC– així com el context urbà dels enterraments i la mateixa presència dels dipòsits i aixovars, són elements que indiquen una periodització altimperial i un ritu clarament pagà per als enterraments. La urbanització d'aquesta part de la ciutat a partir de l'època augustal fou l'element potenciador per a l'establiment d'espais fu-

*Figura 6. Vista parcial de la vorera de la via romana.
Amb un marge modern sobreposat.*

neraris articulats o vertebrats per la via d'accés a la ciutat.⁹ Això explicaria que les escasses dades funeràries tardorepublicanes s'emplacen a l'altre cantó de la ciutat. En l'indret ocupat posteriorment per l'anomenada necròpolis del Francolí.

Els materials arqueològics no aporten excessives evidències significatives des

9. S'han recuperat gairebé 50 inscripcions funeràries altimperials i diversos enterraments a l'entorn del carrer de Robert d'Aguiló i de l'amfiteatre.

del punt de vista cronològic. Les restes més abundants –vidres, llànties i ceràmica de cuina africana– no disposen de datacions gaire acurades. En destaca la presència d'un exemplar de TSA A –Lamb. 16– amb una datació preferent del segle II. L'element cronològicament més modern és un contenidor funerari que aprofita un exemplar d'àmfora nord-africana tipus Keay 4, amb una datació preferent de segle III. L'escassetat i la parcialitat de l'àrea funerària excavada, així com les característiques inherents de perdurabilitat, reocupació i continuïtat d'una necròpolis, impedeixen establir una datació ferma per a la zona documentada. Tot i això, sembla que hi ha una ocupació funerària preferent del segle II; si bé no es descarta un ús més minoritari durant el segle següent.

La presència d'indis de libacions així com de nombrosos dipòsits funeraris i, en menys proporció, elements d'aixovar i dipòsit funerari, han de considerar-se mostres de religiositat pagana.¹⁰ Fou costum, en aquesta ideologia, la celebració d'àpats funeraris prop o sobre la tomba¹¹ i, com a testimoni d'aquesta activitat, ha estat freqüent la localització de tubs ceràmics o de plom que formen part de l'enterrament i comuniquen el cos del difunt amb l'exterior. Aquests orificis permetien disposar les ofrenes –fonamentalment menjars o begudes– i, com s'aprecia en un dels enterraments dels Cossis, la construcció del tub de libació és coetània a la de la coberta de l'enterrament.

Quant a l'orientació observem la presència de diferents tendències que poden estar relacionades amb l'entorn físic (mausoleu i la via) o bé per les creences culturals. La presència d'orientacions en sentit E-W és un fet que ja s'ha documentat en necròpolis altimperials (Rosselló i Ruiz, 1996: 154) i que demostra que aquestes orientacions no són exclusives dels ritus cristians¹² i que poden respondre a creences anteriors de tipus religiós o vinculades a aspectes de tipus astronòmic (v. Cerrillo, 1989: 86; López Borgoñoz, 1999).

Per altra banda, es demostra en l'entorn del Camí dels Cossis que la inhumació és el ritu d'enterrament prioritari. Sobre aquest parer sabem que la conducta general defensa que durant el segle II dC el ritu de la inhumació ja era el ritu predominant (Toynbee, 1971). Hi ha qui ha precisat més i afirma que la inhumació apareix a l'en-

10. Un dels trets tradicionals dels ritus cristians és l'absència de dipòsits i aixovars. «No cobriu els vostres caps amb flors, no honreu el vostre cos amb perfums; reserveu els unguentaris per als funerals i no poseu corones ni tan sols als vostres morts» (Min. Fel. 12,6. extret de SÁNCHEZ SALOR, 1986: 460).

11. Les libacions funeràries són nombroses en necròpolis nord-africanes –per exemple Tipasa o Setif– i amb cronologies de segles I i II (v. WOLSKI i BERCIN, 1973 amb abundant bibliografia). També coneixem alguns exemples hispànics (MOLANO i ALVARADO, 1985). A la vegada, aquest ritu pagà fou adoptat en determinats àmbits cristians, tal com es dedueix a partir de les crítiques efectuades per nombrosos bisbes nord-africans i amb una cronologia posterior a la que ens ocupa. (PRIEUR, 1986). Exemplars de tubs molt semblants es coneixen en la zona d'Extremadura (AMO, 1973).

12. La major part de les àrees funeràries tardoantigues de Tarragona, fonamentalment a partir del segle IV, presenten una orientació E-W. Hi ha textos que incideixen en aquest tema, tot i que, com s'ha esmentat, la motivació és variada. «No passis per alt el detall que escampà la sang cap a l'orient. Perquè la propiciació ve de l'orient, ja que des d'allí prové l'home anomenat orient, que fou mediador entre Déu i els homes. Això t'està convidant a mirar sempre cap a l'orient, d'on brolla cap a tu el sol de justícia, d'on neix per tu sempre la llum del dia, perquè no vagis mai en tenebres...» Orígenes, *Homilia* 9,5,10 (extret de WOODWARD, 1981).

Figura 7. Vista general de l'interior del Mausoleu.

Figura 8. Sarcòfag de plom de la UF 3.

Figura 9. Sarcòfag de pedra de la UF 16.

Figura 10. Sarcòfag de plom de la UF 16.

Figura 11. Coberta amb tub de libacions. UF 11.

torn del 120 i es converteix en l'hàbit predominant cap a l'acabament del segle II (Priour, 1986: 27). Si bé aquest mateix autor reconeix que hi ha nombrosos processos, segons l'espai geogràfic. En el cas de Tàrraco coneixem l'existència de diversos enterraments –inhumacions i incineracions– ja en el segle II dC (Arbeloa, 1995). I a València, a finals del segle II (Ribera, 1996).

Les dades actuals no permeten definir l'articulació física d'aquesta zona ni establir el marc temporal en què es desenvolupà el seu ús funerari. Sabem, a partir dels treballs efectuats en el carrer de Robert d'Aguiló que l'abandó dels espais residencials suburbans fou aprofitat per a l'establiment d'una àrea funerària a cel obert, tot aprofitant els materials constructius com a elements de protecció funeraris i emprant la via com a eix de vertebració i accés.

Les característiques generals que aporten els enterraments recentment exhumats ens indiquen una cronologia bàsica de segle II. Tot i això, hi ha casos puntuals, com per exemple l'enterrament en àmfora, que poden ubicar-se durant el segle III dC. Una datació preferent del segle II es mostra plenament coincident amb les dades aportades en l'àrea del carrer de Robert d'Aguiló i corrobora d'aquesta manera la cronologia altimperial preferent d'aquesta zona funerària. En aquest sentit, i com també s'ha documentat en les necròpolis valencianes, els materials constructius reaprofitats en els enterraments i el ritu de la inhumació són trets funeraris que es poden incloure en el segle II dC. D'aquesta manera, som del parer d'atorgar més credibilitat a les dades cronològiques obtingudes a partir dels dipòsits funeraris que no

pas a les presumpcions temporals que s'obtenen a partir de tipologies funeràries, del tot imprecises.¹³

Respecte a la desaparició d'aquesta zona funerària la nostra excavació no aporta suficients dades i ens hem de remetre als elements epigràfics recuperats en l'entorn. Una inscripció funerària pagana fou recuperada per E. Serres i ha estat datada en la segona meitat del segle IV o inicis del segle V dC (Alföldy 1992). Nosaltres hem obtingut unes altres dues peces, si bé sense context epigràfic i com a part de rebuïments contemporanis.¹⁴

No es pot definir en quin moment aquesta zona deixà de ser utilitzada com a àrea funerària. Sembla que l'ús funerari finalitzà al segle III (Arbeloa, en premsa) i que era una zona d'enterraments pagans. No obstant això, la inscripció –fora de context– publicada per Alföldy estableix una cronologia dels segles IV i V i un ritus clarament pagà (Alföldy, 1992: 13-17). Si es corrobora una pervivència funerària en aquest indret durant l'etapa tardoantiga, aquesta devia ser minoritària i marginal respecte de les grans àrees funeràries tardanes de la ciutat. Aquesta situació marginal també es repeteix en èpoques posteriors. Així, a l'edat mitjana tenim notícies de la presència d'una *maqbara* de la comunitat jueva i, des de la guerra de Successió, del cementiri dels no catòlics, el popular *cementiri dels Jans*.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, A.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. (en premsa). «L'hàbitat suburbà al sector afectat pel PERI-2 (Jaume I, Tabacalera)». *Tarraco 1999. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori* (Tarraco 1999).
- AGUAROD OTAL, C. (1991). *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*. Zaragoza.
- AGRAZ, J., DUPRÉ, X. (1990). «Dos enterraments d'època romana a la Via Augusta». *Quaderns d'Història Tarraconense* [Tarragona] IX, núm. 35, 181-184.
- ALFÖLDY, G. (1975). *Die Romischen Inschriften von Tarraco*. Berlín 1975.
- ALFÖLDY, G. (1992). «Una inscripció funeraria de Tarraco del Bajo Imperio». *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*. Tarragona, 13-24.
- AMO Y DE LA ERA, M. DEL (1973). «Estudio preliminar sobre la romanización en el término de Medellín (Badajoz). La necrópolis de "El Pradillo" y otras villas romanas». *Noticiario Arqueológico Hispánico* [Madrid] 1973, 54-131.
- ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (1987). «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tarraco». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona] època V, núm. 4-5 (1982-83), 155-164.

13. Sobre aquest aspecte vegeu la controvèrsia generada sobre la datació de les restes funeràries del carrer de Robert d'Aguiló (ARBELOA, 1989: 123-134; TED'A, 1987: 185-190).

14. La primera és una ara amb inscripció dedicada a un decurió de la tarraconense, datada entre finals del segle II i III dC. La segona és un carreu amb motllura amb inscripció en grec. Agraïm les informacions preliminars facilitades pel senyor Jaume Massó.

- ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (1989). «El sector nord-oriental de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona] època V, núm. 8 i 9 (1986-1987), 87-124.
- ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (1989). *L'Amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu coneixement*. Tarragona.
- ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (1995). «L'arqueologia de la mort a l'Alt Imperi: el suburbi oriental de Tàrraco». A: *CITERIOR I. L'Arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya Meridional*. Tarragona, 119-138.
- ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (en premsa). *La necròpolis oriental de Tàrraco i la problemàtica del canvi de ritual funerari: el pas de la incineració a la inhumació*.
- ARESTÉ, J. (1982). *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*. Tarragona.
- ATLANTE (1981). Autors diversos. *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*. Roma.
- BELTRAN, A.; BELTRÁN, F. (1991). *El anfiteatro de Tàrraco. estudio de los hallazgos epigráficos*. Tarragona: The William L. Byant Foundation.
- BERMÚDEZ, A. [et al.] (1989). *Estructuras romanas en el jardín de la residencia de la Mare de Déu de la Mercè (Tarragona)*. Tarragona.
- BERROCAL CAPARRÓS, M. del C. (1999). «Un abrevadero romano en El Raal (Las Palas, Fuente Álamo)». *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*. Vol. 4 (Cartagena 1997), Murcia, p. 179-186.
- BONET CORREA, A. (1991). *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX*. Madrid.
- CODEX (1997). *Memòria d'excavació. Carrer Robert d'Aguiló 32/34/ Via Augusta 57-59*. Tarragona.
- CERRILLO, M.; CÁCERES, E. DE (1989). «El mundo funerario y religioso en época visigoda». A: *III Congreso de Arqueología Medieval Española (Oviedo 1989)*. Oviedo, p. 89-110.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, L.; VERDUCHI, P. (1988). *El Circ Romà de Tarragona, I. Les Voltes de Sant Ermenegild*. Barcelona.
- FLÓREZ, H. (1769). *España Sagrada. Antigüedades Tarraconenses*. Vol. XXIV, Madrid.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E. (1989). «Un plano de Tarragona de 1643». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona] època V, núm. 8 i 9 (1986-1987), 245-252.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1876). *Mosaico romano de Tarragona*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ, B.; MORERA, E. (1892). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Tarragona.
- ISINGS, C. (1957). *Roman Glass from dated finds*. Groninguen/Djakarta.
- LABORDE, A. DE (1806). *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol I. París.
- LÓPEZ BORGOÑOZ, A. (1999). «Orientaciones de tumbas y sol naciente. Astronomía cultural en la Antigüedad Tardía». *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 4 (Cartagena 1997), Murcia, p. 593-610.
- MACIAS, J. M.; PUCHE, J. M. (1997). «Noves excavacions a la part baixa de Tarra-

- gonia. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana». A: *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 149-163.
- MOLANO, J.; ALVARADO M. DE (1985). «El enterramiento de la c/ Circo Romano n. 10. Aportación al conocimiento de las tumbas con tubos de libaciones en Augusta Emérita», *ANNAS* 4/5.
- NAVARRO, R. (1979). *Los mosaicos romanos de Tarragona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita.]
- PONTAULT, S. DE [Chevalier de Béaulieu] (1678). *Les plans, et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de la Catalogne. Avec la carte generale, et les particulieres a chaque gouvernement*. París.
- RIBERA I LACOMBA, A. (1996). «La topografía de los cementerios romanos de Valentia». *SAITABI* 46, *Dossier: necrópolis valencianes*. València, 85-99.
- ROSSELLÓ, M., RUIZ, E. (1996). «La necrópolis occidental de la Valencia romana». *SAITABI* 46, *Dossier: necrópolis valencianes*. València, 147-168.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1990). «El foro de Tarraco». *Cypsela* [Girona] VIII, 119-138.
- SALVAT I BOVÉ, J. (1961). *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1956). «Los hallazgos en la carretera de Barcelona». *Boletín Arqueológico* [Tarragona], ép. IV, fasc. 55-56, 55-57.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1995). *PUERTO DE TARRAGONA. Acontecimientos notables en su construcción (1802-1829)*. Tarragona.
- SÁNCHEZ SALOR, E. (1986). *Polémica entre cristianos y paganos*. AKAL/CLASICA 3. Madrid.
- SERRES, E. (1978). «Notícia sobre las sepulturas de la calle Robert d'Aguiló». *Boletín Arqueológico* [Tarragona] época IV, 154-172.
- SORIANO SÁNCHEZ, R. (1989). «La necrópolis de la Boatella: elementos para su cronología». *Saguntum*, 22, València, p. 393-411.
- TED'A (1987). *Els enterraments del parc de la ciutat*. Tarragona. (Memories d'Excavació; 1)
- TED'A (1989). «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona], època V, núm. 10 i 11 (1988-1989), 123-134.
- TED'A (1990). *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona. (Memòries d'Excavació; 3)
- TOYNBEE, J. M. C. (1971). *Death and burial in the Roman world*.
- WOLSKY, W.; BERCIN, I. (1974). «Contribution au problème des tombes romaines à dispositif por les libations funéraires». *Latomus* 32, 1973, 370-379.
- WOODWARD, A. (1981). *Srines and Sacrifices*. Ed. Bastsworf.